
TANULMÁNYOK

BERKES TAMÁS

Közép-európai komparatiztika egykor és most

A mai nemzetközi komparatiztikában nem tekinthető lezárt kérdésnek, hogy megvalósítható-e egyáltalán az irodalom összehasonlító vizsgálata, amelyben a történeti folyamat szempontja és a műalkotás egyedisége között áthidalhatatlan szakadék tátong. Az egyes mű a maga szingularitásában, amely az irodalmi értéket hordozza, nem lehet része a történeti folyamatnak, mert annak csak meghatározott szempontok alapján kialakított struktúrák lehetnek a részei. Ezt az ellentmondást az újabb irodalomelméleti iskolák ajánlatai sem tudják megnyugtatóan feloldani. A szövegköziség elmélete ugyan lehetőséget kínál az egyes művek összehasonlítására, de nem alkalmas az egyenértékű jelenségekből álló folyamatok felrajzolására. (Minél nagyobb időtávot fognak be az egymásra vonatkoztatott művek, annál alkalmatlanabb.) Az irodalomtörténet imént említett dilemmájának feloldására javasolta Hans-Robert Jauss a recepcióesztétika nagy jelentőségű elméletét, amelynek központi fogalmai (történetiség, hatásfolyamat stb.) ugyan megtévesztően „történeti” hangzásúak, de valójában csak az egyes műalkotásokra vonatkoznak.¹ Például Jauss alapképletének, a szerző–mű–olvasó hármasságnak egyetlen tagja sem található meg egy olyan történeti képződményben, mint az irodalmi irányzat. Általában is, a hermeneutika mindig értékelő, személyes, ezért nem lehet alkalmas a személyfeletti folyamatok ábrázolására.

KOMPARATISZTIKAI INTERFERENCIÁK

Az irodalomkutatás nemzeti hagyományát sokáig (gyakran egészen a közelmúltig) az önelvűség szemlélete uralta, amely a nemzeti irodalom történetét a maga belső logikájára igyekezett építeni (egyúttal megalkotva ezt a logikát). Az irodalomtörténészek tollát olyan célelvek (*téloszok*) vezették, melyeket a nemzeti eszme vagy az ideális társadalom eszméje dominált.² Ebben a keretben a komparatiztika sokáig nem jelentett mást, mint a nemzeti irodalmak egymás mellé helyezését. Korunkban az irodalomtörténet-írás sokat emlegetett „válsága” kény-

¹ Endre BOJTÁR, „Pitfalls in Writing a Regional Literary History of East-Central Europe”, in *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, eds. Marcel CORNIS-POPE and John NEUBAUER, III, 419–427 (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2007), 420.

² Uo., 419.

szerítette ki azt a szemléletváltást, amely az önelvű nemzeti irodalomkutatás meghaladását írja elő. A különböző elméleti irányzatok egyidejű (bár gyakran egymással ellentétes) hatása ugyancsak alátámasztja a nemzeti kereteket meghaladó vizsgálatok létjogosultságát.

Az elmúlt két-három évtizedben elterjedt posztmodern műelemző módszerek és az ehhez kapcsolódó játékos szubjektivitás fellazította a hagyományos kánonok érvényesülését, s ennek nyomán meggyengült az irodalomtörténeti alapozású komparatiztika hitelessége. Jobban láthatóvá vált, hogy szakadék tátong az önelvű irodalomtörténet eszméje és a kontextuális irodalomfelfogás között. Az utóbbi évtizedek elméleti stúdiумai (hermeneutika, dekonstrukció) ráirányították a figyelmet az összehasonlító irodalomtudomány elméleti hiányosságaira. A hatások és párhuzamok kutatására összpontosító irodalomtörténet státusza leértékelődik a szövegek találkozására és a kulturális emlékezet működésére irányuló újabb törekvések fényében, amelyek a toposzok, motívumok, idézetek és műfaji alakzatok változását követve igyekeznek irodalomközi együtteseket konstruálni. Az összehasonlító irodalomtudomány immár abba az irányba halad, amely az ideológiai és elméleti diskurzusokat dialogikusan, mint egy másik diskurzusra való intertextuális reakcióként szemléli. Ebből következik, hogy az irodalmi szövegek egymáshoz való viszonya mintegy más szövegekre adott válaszként gondolható el: a válaszban éppúgy ott rejlik az értelmezés gesztusa, mint a kommentár és a bővítés, amely öltheti a pastiche és a paródia formáját is.³ Ebben a keretben persze nem csupán a szövegek párbeszéde zajlik, hanem az értelmezési módok dialógusa is. Az intertextuális eljárások behatolása az összehasonlító irodalomtudományba kikényszeríti ugyan azt a módszertani megújulást, amely a művek és irodalmak egymás mellé helyezése helyett az egymást értelmező szövegek korpuszát kínálja föl elemzésre, de felettébb kétséges, hogy az irodalomtörténeti folyamat ábrázolását ez az eljárás megnyugtatóan kiválthatja-e.

Természetesen a strukturalizmus utáni elméleti irányzatok nem véletlenül kérdőjelezik meg a komparatiztika eddigi gyakorlatát. Köztudott, hogy a művek olvasatokban léteznek, a befogadó hatalmas szövegkorpusz birtokában tekint az éppen olvasott szövegre, amelynek állandósága korántsem biztosított. Az újabb elméleti ajánlatokra épülő gyakorlat azonban legalább annyi kérdést nyit ki, mint amennyit megold. A történetiség kérdésében továbbra is feszültség van az összehasonlító irodalomtudomány és az irodalomelmélet között. Azok a kifejezések, mint *die vergleichende Literaturwissenschaft*, *la littérature comparée* és *comparative literature* nem utalnak történetiségre, és e szakterület legtöbb művelője ma mégsem lát különbséget összehasonlító irodalomtudomány és irodalomelmélet között. De a *culture studies*, amely a művek helyett inkább az eszmetörténetre alapoz, ugyancsak nem azonos az irodalomtörténettel, amelynek tényei nem egyebek, mint széles körben elfogadott ítéletek. Ennek belátása pedig megköveteli a kánonképző-

³ Peter V. ZIMA, *Komparatistik* (Tübingen: Francke, 1992), 87.

dés vizsgálatát, amely értékek bevezetését tételezi fel. Ebben az esetben pedig nem tekinthetünk el attól, hogy a különböző kánonok egymással vitatkozó hiedelemrendszereket testesítenek meg. Ebből következik, hogy csupán az eltérő kultúrák párbeszéde lehet az összehasonlító irodalomtörténet-írás alapja.

A párbeszéd egyik legfontosabb feladata a nemzetközi kánon gondozása és folyamatos felülvizsgálata. Az állandó szöveg eszménye (helyesebben tételezése) és a lángelme kultusza korábban elősegítette a kánon megalkotását, de ennek érvényessége mára legalábbis meggyengült. Ha az egyes mű nem tekinthető állandónak, ez még kevésbé mondható el az irodalmi művek csoportjairól. Ragaszkodnunk kell ahhoz a tételhez, hogy csak azok a művek tartoznak a kánonba, amelyek a recepció folyamatában befogadást nyertek a kiemelkedő alkotások korábbi csoportjába. Magának az irodalomtörténésznek kell választ keresnie arra a kérdésre, hogy mennyiben van átfedés a történeti és a művészi érték között.

Az irodalomtörténet-írás versus műalkotás alighanem feloldhatatlan dilemmája arra a következtetésre vezet, hogy a kultúrák és szövegek együttes szemléletének hagyományából nem helyes kirekeszteni az irodalmi irányzatokra építő korábbi felfogást. Arról a komparatisztikai eljárásról van szó, amely a művek közös szemantikai és poétikai jegyeire koncentrálva irodalmi csoportokról, stílusokról és irányzatokról beszél. Annál is inkább javasolható ez, mert a szövegköziség és a recepció újabb elméletei adott esetben összeegyeztethetőek az irányzatokon alapuló tipológiai kutatásokkal. (Gyanítom, az újabb elméletek gyakran csak heurisztikus „újrakereszteléseit” a meggyengült hitelességű régebbi eljárásoknak, miközben persze bővítik a módszertani repertoárt.) Az irányzat fogalmának megtartása mellett az az érv is felhozható, hogy olyan fölérendelt struktúrát kínál az elemzéshez, amelyben az irodalmi-esztétikai érték és a történeti folyamat bemutatása – legalábbis elvileg – megoldható. Az irodalmi irányzat talán máig használható, rövid definíciója Henryk Markiewicz-től származik:

Az irodalmi irányzat strukturálisan formált képződmény. [...] Az eszmei jegyeknek, az ábrázolt világ jegyeinek, valamint a műfaji-kompozíciós és nyelvi jegyeknek a komplexuma. Sajátossága, megismételhetetlensége rendszerint nem az egyes jegyeiben rejlik, mert azokat felfedezhetjük korábbi és párhuzamos irányzatokban is, hanem e jegyek mennyiségi túltengésében, valamint az általuk alkotott egész belső rendjében.⁴

Könnyű persze sürgetni, hogy a komparatisztikai műveleteket irodalmi irányzatokhoz rendeljük, hiszen az egyes művek szingularitása és a besorolhatatlan szerzők nagy száma csak valamilyen szakadozott folyamatosság bemutatását teszi lehetővé. Mindennek kétségtelenül van valami fiktív és konstruált jellege,

⁴ Henryk MARKIEWICZ, *Glównie problemy wiedzy o literaturze* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1966), 194.

hiszen a komparatiztikai elemzés az egyeditől a tipikus felé tart, az egyes mű viszont csak kiemelt tulajdonságai révén illeszkedik a folyamatba. Meg kell barát-kozni a gondolattal, hogy az összehasonlító irodalomtudomány hiányos válaszokat ad az egyes művek létmódjáról, de egyúttal kijelöl olyan értelmezési kereteket, melyek az irodalomtörténeti folyamat elgondolásához kultúrtörténeti hátteret, nagyobb beágyazottságot biztosítanak. A komparatiztikai elemzés azonban nem feltétlenül ér ezen a ponton véget. A hivatásos és szakszerű olvasó, akit hajlunk irodalomtudósna nevezni, akkor jár el helyesen, ha önmagát nem tekinti az elemzéstől független tényezőnek. Éppen ellenkezőleg: a szakszerű olvasat szubjektív kötőanyaga mintegy aranyfedezetét nyújthatja a következtetések hitelének. Aligha kétséges ugyanis, hogy összefüggő történetet csakis valamely kutatóban kialakult „értékmezőnek” a távlatából lehet elmondani.⁵ Ennek jegyében talán elgondolható, hogy a dekonstrukció és az újabb filozófiai esztétikák intencióit átvezessük a *kritikai* gyakorlatba, amely minden komparatiztikai művelet építőköve.

KÖZÉP-EURÓPAI KOMPARATISZTIKA

Az eddigi kutatások során térségünkben viszonylag csekély szerepet töltött be a kifejezetten irodalomtörténeti kontextusok alapján elképzelt regionális csoportképzés gondolata. Az önelvű nemzeti irodalomtörténetek kevéssé tették lehetővé az irodalomközi együttesek megalkotását. Ezt nem oldhatta meg az a nyelvrokonság aspektusára építő elképzelés sem, amely a közös szláv tudat nemzetépítési funkcióját támogató ideologikus gondolkodás terméke. A legutóbbi nagy nemzetközi vállalkozás, a Marcel Cornis-Pope és John Neubauer szerkesztette négykötetes *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* lapjain Bojtár Endre soványnak és egyenesen eredménytelennek nevezte a régió összehasonlító irodalomtörténet-írásának eddigi termését: az okok közül a diszciplína elméleti megoldatlanságait, a régió kijelölésének bizonytalanságát, valamint a szakemberképzés elégtelenségét emelte ki.⁶

Minden jogos elméleti kétely dacára a közép- és kelet-európai komparatiztika nemcsak művelhető (rész)diszciplína, de felettébb szükséges is az irodalomtörténet kontextuális paradigmájának megerősítéséhez éppúgy, mint a kultúrák közti párbeszéd részben irodalmon kívüli céljainak eléréséhez. Nyilvánvaló, hogy az elégtelenné vált hatáskutatás dominanciája helyett a tág értelemben felfogott recepciókutatásra kell helyezni a hangsúlyt, s éppen a befogadónak a „feladóhoz” való viszonyában válik lényegessé az imagológia (mint népek és nemzetek kölcsönös megítélése). Az imagekutatás bizonyos aspektusai ugyan túlnyúlnak az irodalomtudományon, de számos eset van, amikor az *image* a legszigorúbb mű-

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Megértés, fordítás, kánon* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2008), 152.

⁶ BOJTÁR, „Pitfalls in Writing”, 419. – Lásd ehhez még az AILC keretében készült mű bevezetőjét: MARCEL CORNIS-POPE and JOHN NEUBAUER, „General Introduction”, in *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, eds. MARCEL CORNIS-POPE and JOHN NEUBAUER, I, 1–18 (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 2004).

immanens értelemben is lényeges része az irodalomtudománynak. (Elég talán a Švejk nemzetközi recepciójára utalni.) Aligha vitatható, hogy az irodalomtudomány akár öntudatlanul is bevonja a másik országról alkotott képet az idegen szerzők műveinek értelmezésébe, s az image (esetenként a *mirage*, a tévképzet is) hangsúlyosan jelen van az irodalmi kritikában. Az imagológia képes dekonstruálni azokat a képzeteket, amelyek a múltban az egyes népek közti kapcsolatokat meghatározták, sőt megterhelték. Ennek jegyében a komparatistikai imagológia elsődlegesen arra törekedhet, hogy kutassa az image megjelenési formáit, létrejöttüket és hatásukat. Egyetlen kutatási irány sem alkalmasabb arra, hogy lebontsa a nemzeti sajátosságok korábban elfogadott, de ma már tarthatatlan képzeit. Az imagológia segít leépíteni azokat az elméleteket, amelyek az egyes irodalmak karakterét a „néplélekből” (*Volksgeist*) vezetik le, s egyúttal arra is rámutat, hogy milyen szerepet játszanak az irodalmi image-ok a kultúrák találkozásában.⁷

A számos nehézség között, melyek a közép- és kelet-európai komparatistika művelését hátráltatják, nem kis része van a nemzeti irodalomtudományok eltérő fogalmi készletének. A cseh, a magyar és a többi térségbeli irodalomtudomány nem értéksemleges képződmény, hiszen magában foglalja a nemzeti irodalomba kódolt hagyományokat és kulturális eszméket is. S bár valamennyi ország tudománya vetélkedő iskolák tarka egyvelegét mutatja, úgy tűnik, hogy az eltérő előfeltevések, intenciók és nemzeti önképek formálják a térségbeli irodalomkutatás belső szerkezetét. Ennek paradigmikus példája, hogy az összehasonlító kutatásokban a hagyományos cseh és szlovák (s részben a délszláv) felfogás a szláv népek irodalmának (történelmének, néprajzának) összevetésére fókuszál, míg ennek magyar (s egyre inkább nemzetközi) megfelelője a nyelvi szempontoktól mentes regionális tipológiát műveli. Ez utóbbi esetben persze ugyancsak tetten érhetők a nemzeti ideológiával kapcsolatos politikai szempontok. A magyar komparatistika közép-európai érdeklődése az első világháborút követő határváltozások nyomán szökött szárba, és a nemzetiségi kérdés adta felhajtó erejét.⁸

Magyar környezetben a mai kutatási programok előzményei 1962-ig nyúlnak vissza, amikor a Budapesten megrendezett komparatistikai kongresszuson először fogalmazódtak meg azok a célok, melyek a térség párhuzamos és rokon jelenségeire fókuszáló irodalomtörténet elkészítését vetítették előre. A vázlatosan körvonalazott tervek immár a közép- és kelet-európai térség relatív önállóságából és sajátos kulturális minőségéből indultak ki, és nem a nyelvi rokonság vagy a politikai elkötelezettség alapján kívántak szelektálni.⁹ Az így felfogott közép-

⁷ Hugo DYSERINCK, *Komparatistik: Eine Einführung* (Bonn: Bouvier, 1977), 127–132.

⁸ Lásd erről bővebben: BERKES Tamás, „A közép-európai komparatistika Magyarországon”, in *Tvorivost' literárnej recepcie: Az irodalmi recepció kreativitása*, szerk. GÖRÖZDI Judit és MAGOVÁ Gabriella, 211–216 (Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, Veda, 2008).

⁹ KLANICZAY Tibor, „Les possibilités d'une littérature comparée de l'Europe orientale”, in *La Littérature comparée en Europe Orientale*, szerk. SÓTÉR István, BOR Kálmán, KLANICZAY Tibor és VAJDA György Mihály, 115–127 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

európai irodalomtörténet ugyan mindmáig megíratlan, de az AILC (Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság) égisze alatt létrejött *Az európai nyelvű irodalmak története* vonatkozó kötetei a 60-as évek végétől nagy előrelépést jelentettek a régiókutatásokban. A könyvsorozat megindításáról szóló döntés az AILC 1967-es belgrádi kongresszusán született meg, és mind az előkészítésben, mind az egyes kötetek szerkesztésében meghatározó szerepet játszottak a magyar komparatistika nemzetközileg elismert vezető egyéniségei (Vajda György Mihály, Sőtér István, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós). A kongresszuson elfogadott tervezet, melyet Vajda György Mihály terjesztett elő, a rendszerezés alapelveül a „nagy irodalmi áramlatok korszakait” jelölte meg, és a nemzeti specifikumok elismerése mellett nem az egyes nemzeti irodalmak történetét kívánta mechanikusan egymás mellé helyezni, hanem a „szintetizáló”, „komparatív” és „nemzeti” látószög együttes érvényesítésével merőben új összkép kialakítására törekedett.¹⁰

Az 1970–80-as évek magyar komparatistikájában lassan érvényesülni kezdett az a módszertani alapelv, mely szerint a tipológiai jellegű összehasonlító kutatás csak a szláv és a nem-szláv irodalmak együttes tanulmányozásával vezet olyan korrekt eredményre, amelyből hitelesen rajzolódnak ki térségünk irodalom- és kultúrtörténeti folyamatai. A szlavisztikai hagyományra épülő irodalmi összehasonlítás és a közép-európai komparatistika között lényeges módszertani különbség van, bár a két terület részben átfedi egymást. A szláv irodalmak kutatóinak többsége elfogadni látszik azt a megközelítést, hogy a nyelvrokonság meghatározó erejű komparatív tényező: a barokk szlavizmus vagy a szláv romantika elméletét hirdető olyan irodalmi közösség létét feltételezték, amelyek specifikus tulajdonságokkal rendelkeznek. A szláv irodalmak közötti sűrű és szövevényes kapcsolatok ellenére mégis szembetűnő, hogy az egyes szláv irodalmak mennyire eltérő pályán fejlődtek, miközben egyes szláv és nem-szláv irodalmak között sokkal több párhuzam, analógia és kölcsönhatás fedezhető fel. (Például típusát tekintve a cseh és a magyar irodalom sokkal közelebb áll egymáshoz, mint mondjuk a cseh és a bolgár.) Magyar vonatkozásban különösen szembeötlő, hogy a szláv irodalmak kutatói valamilyen okból gyakran nem vettek tudomást a regionális hasonlóságokról. Karel Krejčí rendkívül értékes könyvében (*Komikus hősköltészet a szláv irodalmakban*) – bizonyára a nyelvismeret hiánya miatt – csupán néhány sort szentelt a román és a magyar irodalom vonatkozó jelenségeinek,¹¹ miközben a komikus hőseposzok magyar analógiái gazdag bizonyító anyagot szolgáltathattak volna.

A magyar komparatistika az 1990 előtti másfél évtizedben elkezdte megalakítani a közép-európai irodalomtörténet új paradigmáját, de a szakemberképzés hiányosságai és az elméleti megújulás korlátozottsága erősen behatárolták ered-

¹⁰ György Mihály VAJDA, „Rapport relatif au projet d'une histoire de la littérature européenne”, in *Actes du Ve Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, éd. Nikola BANAŠEVIĆ, 775–794 (Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 1969).

¹¹ Karel KREJČÍ, *Heroikomika v básnictví Slovanů* (Praha: ČAV, 1964), 162.

ményeit. Nem csupán a magyarközpontú egyoldalúságokon kellett (volna) túllépnie, de a kapcsolattörténeti hagyomány korszerűtlen rétegein is (értve itt elsősorban az irodalomelméleti megalapozottságot nélkülöző motívum- és hatásvizsgálatokat). A helyi sajátosságok túlértékelése, illetve a nemzeti „önelvűség” tételzése természetesen nem magyar sajátosság, hanem a térség egészét jellemzi. A 80-as évek magyar komparatiztikájában a „sorsközösség”, a „dunatáji jelleg” homályos, a „nemzeti sorskérdésekkel” interakcióba állítható fogalmi átadták helyüket olyan elméletileg is igényes kategóriáknak, mint a „komplex konfrontáció”, az „irodalmi irányzat”, a „genetikus érintkezés”, az „irodalomköziség”, a „kettős irodalmiság”, az „imagoológia” stb. A hagyományos komparatiztika átalakulását szemlélteti, hogy Sőtér István egyik feltűnést keltő tanulmányában az irodalmi „hatás” felületes és leegyszerűsítő fogalmát René Wellek nyomán a „komplex konfrontáció” terminussal helyettesítette, ami az analógiák és párhuzamosságok feltárással magyarázatot kínál a különböző irodalmak hasonló vagy eltérő jelenségeinek feltérképezéséhez. Eszerint több irodalom együttes, szembeesítő vizsgálata alapozhatja csak meg egy új szintézis előkészítését.¹²

A magyar komparatiztikában többféleképpen is körvonalazódó közép-európai irodalomtörténet célja az orosz és a német nyelvterület közti népek irodalmának – tágabban: egész kultúrájának – összehasonlító elemzése. Azt keresi, miben áll a térség műveltségének sajátos minősége, sajátos kulturális típusa. Ezáltal sikerül túllépni azon a módszertani korláton, amely térségünk irodalomtörténetét pusztán az egyes nemzeti irodalmak egymás mellé helyezésével képes elgondolni. A történeti-tipológiai megközelítés szükségképpen vezetett el az irodalmi irányzat fogalmának új elméleti alapvetéséhez, amely a strukturalizmus műközpontú szemléletét is felhasználva az egyes művek szemantikai és poétikai elemeinek rendszerbe foglalásával, illetve a szöveg és a befogadás szembesítésével jut el az irodalmi irányzat fogalmához. Ennek a szemléletnek első érvényesítéseként született meg Bojtár Endre úttörő jelentőségű monográfiája a kelet-európai avantgárd irodalomról, amely iskolát teremtett a térséggel foglalkozó magyar komparatiztikában.¹³ Ebben a tipológiai jellegű modellben nincsenek rendhagyó, „beskatulyázhatatlan” írók, legfeljebb olyanok vannak, akik bizonyos irányzatok közé esnek (így teremtven újabb irányzatot), vagy pedig művészi pályájuk különböző szakaszai több, egymást követő irányzatba egyaránt beletartoznak. A nagy író kiteljesít egy bizonyos irányzatot (műnemet, műfajt, stílust, eszmét, témát), ugyanakkor vele együtt tárgyalható – jelentősége arányában – a többi irodalom hasonló típusú írója is. Az irodalomtörténeti folyamat az így felfogott „izogloszszak” által körülhatárolt metszetek történetéből rajzolódik ki.¹⁴

¹² István SÓTÉR, „Comparaison – confrontation”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1–4. sz. (1971): 463–474.

¹³ BOJTÁR Endre, *A kelet-európai avantgarde irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

¹⁴ BOJTÁR Endre, „Az ember feljő...”: *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban* (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 11–12.

Az irodalmi irányzat fogalma természetesen konstrukció, vagyis megalkotott jellegű. A kiindulás nem lehet más, mint az irodalmi mű a maga egyediségében. Ez a körülmény válogatást, szelekciót igényel, aminek legfőbb szempontja az irodalmi érték lehet. Nyilvánvaló, hogy az egyes mű teljes egészében nem része az irányzatnak. A történetiség és az irodalmi érték csak az irodalmi elemzés gyakorlatában hidalható át. Az irodalomtörténet szerzőjének személye tehát nem hagyható ki valami hamis „objektivitásra” hivatkozva. Kiküszöbölhetetlen a személyes mozzanat, mert a művek csak az olvasatokban léteznek. Az irodalomtörténetész így esetleg korrigálja is az általános történelemről kialakult képet. A saját olvasatának kell hinnie, nem pedig az előre gyártott tételeknek. Szerencsés esetben a tudományos kutató szubjektumában egybeolvadnak vagy kiegyenlítődnek a történetiség és a műértés ellentmondásai. Az így felfogott tudományos program természetesen csak közelítés lehet a megírhatatlan (vagy éppen sokféleképp megírható) közép-európai szintézishez.

NARRATÍV REPREZENTÁCIÓK KÖZÖTT

Lapszámunk, amely a közép- és kelet-európai tárgyú irodalmi komparatiztika újabb eredményeibe kínál bepillantást, természetesen csak ízelítőt nyújthat a tudományos paradigmák pulzáló változásaiból, érzékeltetve a viták és a nehezen összeegyeztethető álláspontok irodalomelméleti és eszmetörténeti háttérét. Nem kétséges, hogy a kulturális és társadalomszervezési kategóriák mentén felfogott közép-európai régió képlékeny fogalom – morfológiai értelemben folyamatos mozgásban van –, s nem fedi le az orosz és a német nyelvterület közötti térség teljes kiterjedését (annál is inkább, mert nem földrajzi természetű és különféle hibrid alakzatokat ölel föl). Egységes szemlélete maga is konstrukció – korhoz kötött és eszmei indíttatásokat is rejtő elmélet –, amely a kulturális térség rokon és eltérő elemeinek kaleidoszkópját igyekszik teoretikus és empirikus műveletekkel párbeszédbe rendezni. Ez az elmélet nem tarthat igényt a kizárólagosságra, de szakszerű háttérét aligha lehet érvényesen kétségbe vonni (magyar vonatkozásban elég csak utalni Szűcs Jenő és Bojtár Endre ide tartozó munkásságára).¹⁵

Messziről nézve a kutatási irány létjogosultságát legalább két szempont igazolja: a közép-európai komparatiztika egyfelől körülírja és értelmezi a térség sajátos kulturális minőségét, másfelől viszont feltárja a magyar (lengyel, cseh stb.) irodalom regionális kapcsolatrendszerét, korrigálva az önelvű nemzeti irodalomtörténet kanonizált hagyományát. Jelen számunkban ez utóbbira fókuszál Jan M. Heller tanulmánya, amelynek megállapításai – a hangsúlyok különböző helyi értékével – egyaránt érvényesek az irodalomtudomány valamennyi regionális hagyományára: „A komparatív perspektíva egyenesen szemben áll a nemzeti tudo-

¹⁵ Lásd pl. Szűcs Jenő, „Vázlat Európa három régiójáról”, in *Helyünk Európában: Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*, szerk. RING Éva, II, 515–568 (Budapest: Magvető, 1986); BOJTÁR Endre, *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* (Budapest: Századvég, 1993).

mány által megalkotott történeti örökséggel, és az összehasonlító szempont beillesztése az irodalomtörténetbe nem jelenthet kevesebbet, mint az episztemológiai horizont megváltoztatását, vagyis paradigmaváltást”. Arról van szó, hogy a cseh szerző szerint a „közép-európaiság kérdése [...] gyakran kerül ellentétbe a tradicionális, nyelvközpontú, a nemzeti filológián alapuló irodalomtörténeti perspektívával, valamint a nyelvileg areális, szlavisztikai történeti koncepciókkal, amelyeket már régóta joggal tekinthetünk elavultnak”.

A tanulmány azért is érdekes, mert szembehelyezkedik az areális nyelvészet fogalmát az irodalomtudományba átemelő cseh szlavisztika egyik domináns vonulatával, amely a korszerűnek látszó „areális irodalomtudomány” paravánja mögött térségünk irodalmainak kutatását továbbra is a „szláv világra” szűkíti le. Természetesen az irodalomtudományi szlavisztikának megvan a maga létjogosultsága, de nem mindegy, hogy milyen hagyományok és előfeltevések hálózatához igazítva működtetik. A cseh szlavisztika régi gyökerű, ma is domináns irányzata hajlamos leszűkíteni a témakört a tudományos szlavisztika kialakulására, illetve a „szláv kölcsönösség” kulturális eszméinek vizsgálatára, miközben nem (vagy alig) reflektál az elmúlt évtizedek nacionalizmussal foglalkozó elméleti irodalmára. A brünni szlavisták *Slavica litteraria* című folyóirata 2016-ban közölte Ivo Pospíšil, cseh ruszista már címében is beszédes programadó tanulmányát [*A szláv világ létezik: szétesés, tagadás, revival, avagy a szláv identitás keresése*], amely szelektív politikai és ideológiai érveléssel (németellenes sérelmi frazeológia, ruszofília, a térség nem szláv irodalmainak ignorálása) a szláv világ identitásának megerősítését helyezi a tudományos tevékenység homlokterébe.¹⁶

Bármennyire is sokirányú és rétegzett a mai nemzetközi szlavisztika tudományos korpusza, a cseh és szlovák (esetenként a délszláv) szaktudomány egyik jellegzetes irányzata mindmáig őriz valamit a „nemzeti újjászületés” korának ideológiai alapvetéséből. A szláv összetartozás eszméjének kései visszfényeként máig kitapintható egy olyan álláspont, amely a szláv nemzeteket etnikai-néprajzi értelemben közelebb látja egymáshoz, mint a különböző latin és germán népeket. Frank Wollman, a téma egykor legavatottabb cseh kutatója a „szlavizmus” és a „szláv jelleg” (*slovanství*) kifejezést használja, amelyen a szláv népek domináns etnikai és kulturális sajátosságait érti (az egyezéseket és a különbségeket egyaránt). A „pánszlávizmus” fogalmát rosszindulatú politikai koholmánynak tartja, amely a cári Oroszország hivatalos ideológiáját sem írja le helyesen a 19. század második felében (ehelyett a szlavofília és a pravoszláv pánrusszizmus kategóriá-

¹⁶ Ivo POSPÍŠIL, „Slovanský svět existuje: rozpad, negace, revival aneb hledání slovanské identity”, *Slavica litteraria* 19, 2. sz. (2016): 9–32. – A fenti megközelítést követő szláv komparatiztika cseh közegben kiterjedt tudományos tevékenységet folytat, lásd pl. POSPÍŠIL Ivo, ed., *Klíčové problémy slovanských areálů* (Brno: Masarykova univerzita, 2009); Ivo POSPÍŠIL, ed., *Areálová slavistika a dnešní svět* (Brno: Tri-bun EU, 2010); Ivo POSPÍŠIL, Miloš ZELENKA a Anna ZELENKOVÁ, ed., *Aktuální problémy současné slavistiky* (Brno: Galium, 2015); Miloš ZELENKA, *Komparatistika v kulturních souvislostech* (České Budějovice: Vlastimil Johanus, 2012); Dominik HRODEK, ed., *Slovanství ve středoevropském prostoru: Iluze, deziluze a realita* (Praha: Libri, 2004).

ját nevezi meg).¹⁷ Wollman mindmáig mértékadó véleménye szerint minden „szlavizmus” alapja tulajdonképpen „interszlavizmus”, amely különböző történeti mintázatok szerint összefűzi a szláv népek kisebb vagy nagyobb csoportjait. Kiemelt jelentőséget tulajdonít a Cirill és Metód nevéhez köthető egyházi szláv nyelv megalkotásának, amely cseh és horvát környezetben is tartós hatást gyakorolt (a szerb, a macedón és a bolgár kultúra mellett), s ebből a szláv kultúrateremtő iniciatívából nőtt ki a „pravoszláv szlavizmus”.¹⁸ A szerző szinte az összes kulturális jelenséget, amely egy vagy több szláv nép közegében fejlődött ki, a „szlavizmus” (vagyis a nemzeti jelleg) kifejeződésének fogja fel, kimutatva közöttük az „eszmei folyamatosságot”, amely szorosan kapcsolódik a „szláv etnikum védelméhez”.¹⁹ Idesorolja a husziták keresztény erkölcsi eszméit, melyeket áthatott a szláv összetartozás tudata (Cirill és Metód hagyománya, a bogumil és bolgár eretnokség). Idesorolja a „humanista szlavizmus” és a „barokk szlavizmus” jelenségeit éppúgy, mint a 19. században kifejeződő össz-szláv ideológia valamennyi változatát, melyeknek eltérő és esetenként ütköző tendenciáit az alkalmilag kifejeződő „nemzeti egyéniség” (*národní osobitost*) és a konkrét történelmi helyzet kényszerével magyaráz.²⁰

A kiemelkedő tudósnak tekinthető Frank Wollman és mai követőinek irodalomtudományi iskolája nyilvánvalóan más narratívát követ, mint a közép-európai komparatiztika magyar közegben kialakult változata, mely szerint a tipológiai jellegű összehasonlító kutatás csak a szláv és a nem szláv irodalmak együttes tanulmányozásával vezethet olyan korrekt eredményre, amelyből hitelesen rajzolódhatnak ki térségünk irodalom- és kultúrtörténeti folyamatai. Jan M. Heller fentebb idézett tanulmánya arra is figyelmeztet, hogy a „többnemzetiségű irodalomtörténetekben” nem csupán magukra az irodalmi szövegekre szükséges komparatiztikailag reflektálni, de a róluk szóló elméleti diskurzusokra is: „Az irodalomtörténetnek nem a tények a tárgyai, hanem konkrét személyek által alkotott *narratív reprezentációk* – s ezeknek saját előértelmezésük van, és ezen reprezentációk különböző ideológiai, esztétikai és egyéb okokból készülnek”. Azt természetesen a cseh szerző is világosan látja, hogy a „nemzeti filológia és a komparatiztika elmentét” nem lehetséges másképp feloldani, mint hogy „elismerjük mindkét perspektíva bekapcsolásának szükségességét a kutatás folyamatába”.

Lapszámunk másik fontos írásában Peter Zajac, neves szlovák irodalomtudós a „kulturális emlékezet archeológiája” alapján alkotná meg térségünk irodalomtörténetének narratív reprezentációit. Ez az egyre elterjedtebb megközelítés ma-

¹⁷ Frank WOLLMAN, „Český slavismus, jeho minulost a program”, in *Slovanství v českém národním životě*, ed. Josef MACŮREK, 224–241 (Brno: Rovnost, 1947), 225.

¹⁸ Uo., 226–227.

¹⁹ Uo., 228–229.

²⁰ Uo., 229–230. – A szerző össz-szláv irodalomtörténetet is publikált, s alapos tanulmányban fejtegette ki ennek módszertani alapelveit. Vö. Frank WOLLMAN, *Slovesnost Slovanů* (Praha: Vesmír, 1928); Frank WOLLMAN, *K metodologii srovnávací slovesnosti slované* (Brno: Filosofická fakulta, 1936).

gát a nemzeti irodalomtörténetet is egy „szinoptikus térkép” modellje szerint rajzolná át, amely „nem szilárd, nincsenek állandó koordinátái,” hanem „mozgó, vibráló, pulzáló mozgások és a változás lehetősége jellemzi”, s az „egyes mozgások között kapcsolatok létesülnek a közös tér keretein belül, összekeverednek, interferenciák, kölcsönös érintkezések és kereszteződések jönnek létre”. Ebben a pulzáló modellben a regionális komparatisztika azáltal jelenik meg, hogy a „szinoptikus térkép” egyaránt lehetővé teszi a „nemzeti” és a „lokális” mellett a „transzlokális” perspektíva belsőleg differenciált megalkotását. A transzlokális nézőpont felvétele – ami esetünkben a közép-európaiakat jelenti – oda vezet, hogy „egymással interferáló különféle irodalmi konfigurációkat alkotó topográfiai terek jönnek létre”. Zajac is leteszi a garast a „többnemzetiségű” regionális megközelítés korszerű elvei mellett, mely szerint a „közép-európai irodalomtörténetek – mint a régiók kultúrtörténetei – korrigálják a nemzeti irodalomtörténeteket, és egy másfajta fejlődési perspektívát nyitnak meg számukra”, ám ennek a közép-európai komparatisztikának egyúttal „szüksége van a nemzeti irodalomtörténetre, épít rá, és nem helyettesítheti azt”.

A közép-európai összehasonlítás irodalomtörténeti projektjeiből Zajac három elgondolást idéz, melyek eltérnek ugyan egymástól, de „mindegyike régióban gondolkodik, és mindegyik számol a közép-európai tér kulturális heterogenitásával és hibriditásával”.²¹ Megfelel ennek a konceptuális képnek a szlovák szerző ajánlata is, amely a „belső differencialitás”, illetve a „külső pluralitás és bonyolultság szinoptikus fogalmára” épül.

EGY PÉLDA: A MAGYAR BOHEMISZTIKA

A kontextusok megválasztása elméleti és módszertani reflexiót igényel – olvasható Žaneta Nalewajk lapunkban közölt tanulmányában. A lengyel szerző amellet érvel, hogy az összehasonlító elemzés kontextusainak a pontos körülírása nélkül megnő a kutatás önkényességének veszélye, s a kutatás eredménye könnyen vakvágányra fut. S itt nem csupán arról van szó, hogy a választott kontextus érvényessége a kutatás tárgyától is függ, hanem arról is, hogy miben rejlik a kontextustól való függőség. Ismeretelméleti alapon feltehetjük, hogy a megszerzett tudás csupán aspektuális, de érdekesebb inkább arra koncentrálnunk, hogy a tudás a kontextussal együtt mindig változik – ami az egyikben feltétlen igazság, a másikban elveszti ezt a státuszát. Végeredményben a kontextus meghatározása teszi lehetővé azt, hogy behatároljuk, milyen vonatkoztatási rendszerre nézve lesznek igazak az adott állítások – tehát reflexió tárgyává kell tenni magát a kontextust.

²¹ A Marcel Cornis-Pope és John Neubauer szerkesztette négykötetes vállalkozás mellett a szerző itt Moritz Csáky és German Ritz munkásságára utal (lásd jelen számunk 155–156. oldalát).

Adódik a kérdés, vajon a kontextusok kijelölése milyen szerepet játszik az összehasonlító irodalomtudomány egyes részdiszciplínái esetében, ha meg akarjuk találni az elemzéshez szükséges adekvát viszonyítási szinteket. Vegyük példának az általam legjobban ismert részterületet, a cseh irodalom magyarországi kutatását, amely felöleli az irodalmi művek poétikáját és történeti vonatkozásait, tekintetbe véve az intertextualitás és az interszemiotikusság jelzéseit, amelyek bele vannak írva a szövegekbe. Ennek előfeltétele, hogy kijelöljük az összehasonlítás történetileg verifikálható terepét, jelezve azokat a buktatókat is, amelyek gátolják a kutatásból származó eredeti innovációt.

A komparatiztikai gyakorlat kereteit szemlélve elsőként arra kell figyelmeztetnünk, hogy magyar környezetben a bohemistának ugyanúgy meg kell birkóznia az irodalomtörténet-írás elméleti kérdéseivel, mint annak a szakembernek, aki csak a magyar irodalommal foglalkozik. Mi több, a cseh (s bármely térségbeli) irodalom kutatójának nehezebb a dolga, hiszen komparatistaként legalább két kultúra erőterében kell mozognia. A cseh irodalom jószándékú népszerűsítése esetén sem tekinthetünk el attól, hogy az irodalommal kapcsolatos diskurzusnak megvannak az elméleti előfeltételei: egy olyan háttértudás, ami nélkül nem lehet érvényes kijelentéseket tenni.

Adódik a kérdés: mivel foglalkozzék a cseh irodalom magyar kutatója? Prágai vagy brünni kollégájával aligha versenyezhet a cseh irodalom alapkutatás-szintű vizsgálatában. A magyar bohemista – néhány kivételes esettől eltekintve – nem a cseh irodalom szűken vett kontextusában szólal meg. Nem lehet eléggé hangsúlyozni: bármit mondunk a cseh irodalomról, azt komparatistaként tesszük, tehát folyamatosan mérlegelnünk kell a kijelölt kontextusok teherbíró képességét. Ha ezt elfogadjuk, immár több, jobban körülírható lehetőség közül választhatunk. Négy olyan lehetőséget emelek ki, amelyek egyediek, a magyar bohemisztikának önálló karaktert adnak, s a cseh irodalomtudományt is gazdagíthatják – belépve egyúttal a közép-európai kulturális mezőbe.

1. A magyarországi bohemisztikának már az is egyedi ízt kölcsönöz, hogy a magyar kutató jobbára nem az általános szlavisztika felől közeledik a cseh kultúrához, hanem a nyelvi szempontoktól mentes közép- és kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet szemüvegén át. A fentiekben már tárgyaltuk, hogy eme komparatiztikai műveleteknek milyen peremfeltételekhez kell igazodniuk. Az elméletileg igényes szemlélet ma már megköveteli, hogy a cseh és magyar irodalmi folyamat elemzésekor legalább akkora figyelmet kell szentelni az eltérő, össze nem illő vonásoknak, mint a rokon jelenségeknek. Ehhez annyit lehet még hozzátenni, hogy két irodalom összehasonlítása csupán korlátozott eredményre vezethet, ezért a kutatónak célszerű még két-három régióbeli nyelven legalábbis olvasnia. A magyar bohemisztika tehát kitűzheti azt a feladatot, hogy tágabb közép- és kelet-európai összefüggésben elemzi a cseh irodalom jelenségeit, s ezáltal képes valami újat közölni nemcsak a régióról, hanem a cseh kultúra folyamatairól is.

2. A kutatás másik, elméletileg is jogosult területe a hagyományos kapcsolat-történet. Ez a téma lassan kimerülni látszik, mert a közvetlen hatások feltérképezése módszertanilag immár elavult, ráadásul a genetikai kapcsolatok anyaga viszonylag kis terjedelmű korpusznak mondható. Az „antikvárusi” szemlélet leküzdéséhez nem árt figyelembe venni, hogy a filológiai adatok mennyisége könnyen elfedheti az adatok helyi értékét. Az irodalmi érintkezések elemzése persze szilárd filológiai bázison kell nyugodjék, de az a termékenyebb megoldás, amely az irodalmi folyamat összetettebb jellemzőire koncentrálna, vagyis a kultúrák és szövegek találkozására, illetve egymásba szövődésére. Az átadás–befogadás nem mechanikus művelet, mert a recepció analóg az írói teremtéssel. A recepció részeként több figyelmet érdemel a kulturális emlékezet kérdése, amely őrizheti és jelenvalóvá teheti a cseh–magyar irodalomköziség olyan jelenségeit, mint a Habsburg Monarchia plurális környezetében kialakult többnyelvűség, többes kultúráltság.²² A recepcióban megragadható image felfejtése kiterjedhet az olyan megörögzült nyelvi alakzatok elemzésére is, melyek egy másik nép negatív megítélésének emlékét őrzik. A cseh és magyar szókinccs és szólások némely pejoratív elemének szembeállításával Dobossy László találóan mutatott rá a két nép kölcsönös csúfolásának és becsmérlésének halványuló hagyományára, amelynek nyelvi humora a vélt vagy valódi sérelmek visszahatására születtek.²³

3. A harmadik lehetőség, ami a magyar bohémisztika elméletileg is szilárd tevékenységi körébe tartozik, a műelemzés: cseh művek magyar adaptációja. Nem elsősorban cseh produktumok lefordításáról van szó, hanem sokkal inkább a magyar kultúra kontextusába való behelyezésükről. Ez kifejezetten az irodalmi interpretáció kérdése: beleérző és értékelő tevékenységet kíván. Nem irodalomtörténeti feladat tehát, hanem olyan értelmező, hermeneutikai célkitűzés, amely azt a képességet követeli meg, hogy az irodalmár (a kritikus, az esszéista) otthonosan mozogjék a befogadó közegben. A cseh mű magyar recepciója így is elősegítheti a cseh művelődésen belüli értékítélet formálódását.

4. A műfordítás kérdéskörét nem lenne helyes kitessekelni a tudományszak felségterületéről. Annál is kevésbé, mert a szépirodalom fordítása szorosan összefügg az irodalmi műalkotás megismerhetőségével, hiszen minden fordítás az egyszerű olvasói befogadás élményétől rugaszkodik el. Az egyéni olvasat, az interpretáció mozzanata kikerülhetetlen, hiszen az irodalmi művel csak valamelyik lehetséges konkretizációjának a formájában tudunk esztétikai kapcsolatba kerülni, de ugyanakkor általában nem tudatosul számunkra a mű és a mindenkori konkretizáció különbsége. Éppen ezért bohémisztikai feladatnak tekinthető az eddig elhanyagolt értekező műfaj, a fordításkritika meghonosítása, amely a fordítást akár intertextuális gesztusként értékelheti.

²² FRIED István, „A magyar irodalom meg a szláv irodalmak”, *Műhely* 19, 1–2. sz. (1996): 101–105.

²³ DOBOSSY László, *A közép-európai ember* (Budapest: Magvető Kiadó, 1973), 280–287.

A magyar bohemisztikának tehát vannak egyedi és elvitathatatlan feladatai. A tudományszak három pilléren áll: a komparatisztikai megközelítésen, a kapcsolattörténeti örökség megújításán, valamint az egyes irodalmi művek hermeneutikai interpretációján. Szerencsés esetben e három tevékenység eredőjeként létrejöhet valamilyen tudományos folyamatosság. Ennek azonban előfeltétele az eddigi és az ezután létrejövő eredmények szakadatlan kritikai értékelése és folyamatos átértelmezése. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy az 1989 utáni cseh szakirodalom szinte újrírja a cseh irodalom- és kultúrtörténet jó néhány fejezetét. A korrekció, mint láttuk, ma elsősorban eszmetörténeti és irodalomelméleti szempontból elengedhetetlen. Csak ennek elvégzése után mondhatjuk majd el, hogy a magyar bohemisztika teljesíti komparatisztikai feladatát.